

UDK:182.2.(2).

Xurshida ASHUROVA,

SamDCHTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrası v.b. professori

E-mail: xurshidashurova01@gmail.com

SamDCHTI professori Yu.Xoliqov taqrizi asosida

TIL O‘YINLARI VA “MEN” TUSHUNCHASINING GRAMMATIK ILLYUZIYASI: D. YUM DAN L. VITGENSHTEYNGACHA BO‘LGAN GNOSEOLOGIK EVOLYUTSIYA

Аннотация

Ushbu maqola shaxsiy identifikatsiya va “Men” fenomenini an’anaviy ontologik yondashuvdan farqli o‘laroq, lingvistik va gnoseologik tahlil obyekti sifatida o‘rganadi. Tadqiqotning markaziy nuqtasi – Devid Yumning empirik skeptitsizmi va uning XX-asr analitik falsafasi, xususan, Lyudvig Vitgenshteynning “til o‘yinlari” nazariyasiga ta’siridir. Maqolada “Men” (Self) tushunchasi real mavjud substansiya emas, balki til qoidalaridan kelib chiquvchi grammatik odat ekanligi asoslanadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, insonning o‘zligini anglashi ichki ruhiy jarayon emas, balki ijtimoiy-lingvistik amaliyotning mahsulidir.

Kalit so‘zlar: Devid Yum, Lyudvig Vitgenshteyn, analitik falsafa, “Men” fenomeni, til o‘yinlari, substansiya, grammatik illyuziya, introspeksiya, idroklar bog‘lami.

ЯЗЫКОВЫЕ ИГРЫ И ГРАММАТИЧЕСКАЯ ИЛЛЮЗИЯ ПОНЯТИЯ «Я»: ГНОЗОЛОГИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ОТ Д. ЮМА ДО Л. ВИТГЕНШТЕЙНА

Аннотация

В этой статье исследуется явление личной идентичности и «Я» как объект лингвистического и гнозологического анализа в противовес традиционному онтологическому подходу. Центральным элементом исследования является эмпирический скептицизм Дэвида Юма и его влияние на аналитическую философию XX века, в частности на теорию «языковых игр» Людвиг Витгенштейна. В статье утверждается, что понятие «Я» (Я) не является реальным настоящим субстанцией, а грамматической привычкой, вытекающей из правил языка. Результаты анализа показывают, что самовосприятие человека не является внутренним умственным процессом, а продуктом социолингвистической практики.

Ключевые слова: Дэвид Юм, Людвиг Витгенштейн, аналитическая философия, феномен «Я», языковые игры, субстанции, грамматическая иллюзия, интроспекция, связь восприятия.

LANGUAGE GAMES AND THE GRAMMATICAL ILLUSION OF THE CONCEPT OF "I": GNOSEOLOGICAL EVOLUTION FROM D. YUM TO L. WITTGENSTEIN

Annotation

This article explores the phenomenon of personal identity and "I" as an object of linguistic and gnoseological analysis, in contrast to the traditional ontological approach. A central point of the study is the empirical skepticism of David Hume and his influence on twentieth-century analytic philosophy, in particular Ludwig Wittgenstein's theory of "language games." The article argues that the concept of "I" (Self) is not a real-present substance, but a grammatical habit that follows from the rules of language. The results of the analysis show that a person's self-perception is not an internal mental process, but a product of socio-linguistic practice.

Key words: David Hume, Ludwig Wittgenstein, analytic philosophy, the phenomenon of "I", language games, substance, grammatical illusion, introspection, connection of perceptions.

Kirish. Falsafa tarixi davomida inson o‘zining kim ekanligini anglashga intilib kelgan. Klassik metafizika, xususan, Rene Dekartning “Cogito, ergo sum” (Fikrlayman, demak mavjudman) tamoyilidan so‘ng, G‘arb falsafasida “Men” – bu fikrlovchi, bo‘linmas va o‘zgarmas ruhiy substansiya, degan qarash hukmronlik qildi. Biroq XVIII-asrga kelib, empirik falsafa vakillari, xususan, shotlandiyalik faylasuf Devid Yum bu poydevorga jiddiy zarba berdi.

D.Yumning inqilobiy g‘oyasi shundan iborat ediki, u “Men” muammosini borliq (ontologiya) sohasidan bilish va til (gnoseologiya va lingvistik) sohasiga ko‘chirdi. Agar biz o‘z ichki dunyomizga nazar tashlasak, hech qanday “ruh”ni ko‘rmaymiz, faqat o‘zgaruvchan hislar oqimini ko‘ramiz. Unda nima uchun biz o‘zimizni butun umr “bitta odam”, deb hisoblaymiz? Yumning javobi kutilmagan edi: bizning tilimiz va tafakkur odatlarimizning natijasidir.

Mazkur, maqolaning maqsadi D. Yumning “Men”ni inkor etuvchi qarashlari qanday qilib XX-asr analitik falsafasida, jo‘mladan, L. Vitgenshteyn asarlarida lingvistik

tahlilga aylanganini ko‘rsatib berishdir. Biz shaxsiyatning metafizik haqiqat emas, balki “grammatik illyuziya” ekanligini ilmiy asoslashga harakat qilamiz. Bu yondashuv nafaqat falsafiy, balki zamonaviy psixologiya va kognitiv fanlar uchun ham muhim ahamiyatga ega, chunki u inson ongining qanday ishlashini tushunishga yangicha nuqtai nazar beradi.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuni yoritishda foydalanilgan asosiy manbalar ekzistensial va analitik falsafaning qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlardir.

Klassik empirizm: D. Yum merosi: Adabiyotlarda Devid Yumning “Inson tabiati haqida risola” asari shaxsiyat nazariyasidagi burilish nuqtasi sifatida baholanadi. D. Yum - J. Lokk va J. Berkli an‘analarini davom ettirib, moddiy va ruhiy substansiyani inkor etadi. Tadqiqotchilar N. Kemp-Smit va boshqalar D.Yumning skeptitsizmi shunchaki inkor emas, balki “inson tabiatini” tushunishning yangi modeli ekanligini ta’kidlaydilar. D.Yumga ko‘ra, biz “Men”, deb ataydigan narsa aslida “idroklar bog‘lami” bo‘lib, ularni birlashtirib turuvchi kuch – bu bizning tasavvurimiz va odatlarimizdir.

Analitik an'ana va Vitgenshteyn: Maqolada foydalanilgan manbalar D. Yumning qarashlarini XX-asr avstriyalik faylasufi Lyudvig Vitgenshteynning "Mantiqiy-falsafiy traktat" va "Falsafiy tadqiqotlar" asarlari bilan bog'laydi. Vitgenshteyn falsafiy muammolarni "tilning tatilga chiqishi" natijasida paydo bo'lgan chalkashliklar, deb ataydi. Adabiyotlarda keltirilishicha, D.Yumning "Men"ni falsafiy emas, grammatik muammo, deb atashi Vitgenshteynning "til o'yinlari" nazariyasiga zamin yaratgan [1].

Zamonaviy talqinlar: D. Parfit kabi zamonaviy analitik faylasuflar D. Yum g'oyalarini rivojlantirib, "Egologik bo'lmagan" (Non-egological) shaxsiyat konsepsiyasini ilgari suradilar. Ularning fikricha, shaxsiy identifikatsiya uchun xotira yoki ruhning mavjudligi shart emas, muhimi – psixologik bog'liqlik va davomiylikdir. Bu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, "Men" tushunchasi asrlar davomida "muqaddas javhar"dan "funktional lingvistik birlik" darajasiga tushirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu maqolada quyidagi ilmiy-falsafiy metodlardan foydalanilgan: Qiyosiy-tarixiy tahlil: D. Yumning XVIII-asrdagi empirik qarashlari va L. Vitgenshteynning XX-asrdagi lingvistik falsafasi o'rtasidagi tarixiy va mantiqiy bog'liqlikni aniqlash. Matniy germevntika: Birlamchi manba (taqdim etilgan matn va D. Yumning "Risola")dagi asosiy tushunchalar – "idrok", "substansiya", "xotira", "grammatik muammo" tushunchalarini chuqur talqin qilish. Lingvistik tahlil: "Men" olmoshining tildagi funksiyasi va uning ontologik maqomini farqlash. Tilning sintaktik tuzilishi (ega-kesim) bizning borliq haqidagi tasavvurlarimizni qanday chalgitishini o'rganish. Rekonstruksiya metodi: Analitik falsafa nuqtai nazaridan shaxsiyatning shakllanish modelini qayta tiklash. Substansiyaning Dekonstruksiya: "Teatr" analogiyasi va uning lingvistik talqini Devid Yum o'zining "Inson tabiati haqida risola"sida inson ongini teatr sahnasiga o'xshatadi: "Ong – bu o'ziga xos teatr bo'lib, unda turli xil idroklar navbatma-navbat paydo bo'ladi, o'tadi, qaytadi va cheksiz xilma-xil holatlarda aralashib ketadi".

Ushbu analogiyani lingvistik tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagi natijalarga kelamiz: Otlashtirish (Reification) xatosi: Tilda biz jarayonlarni otlar orqali ifodalashga moyilmiz. Masalan, "shamol esyapti" deymiz. Aslida "esish" jarayonidan tashqari "shamol" degan alohida obyekt yo'q. Xuddi shunday, "Men o'ylayapman" deganda, biz "o'ylash" jarayonidan tashqari "Men" degan alohida substansiya borligiga ishonamiz. Bu – tilning bizga o'tkazadigan ontologik aldovidir.

Statik "Ega" muammosi: Grammatikada ega (subyekt) har doim kesimdan (harakatdan) oldin keladi va barqaror hisoblanadi. Falsafada ham biz "Men"ni o'zgaruvchan tajribalardan ustun turuvchi barqaror zamin deb o'ylaymiz. Yum va keyinchalik Vitgenshteyn ko'rsatadiki, tildagi bu barqarorlik haqiqatdagi barqarorlikni anglatmaydi. "Men" so'zi – bu shunchaki ko'plab tajribalarni bitta to'plamga bog'lash uchun ishlatiladigan "ip"dir. Vitgenshteynning "Xususiy til" argumenti va "Men"ning ijtimoiy tabiati agar D. Yum "Men"ni ichki idroklar oqimi sifatida ko'rgan bo'lsa, L. Vitgenshteyn masalani tashqi ijtimoiy muhitga olib chiqadi. Uning mashhur "Xususiy til argumenti" shuni ko'rsatadiki, faqat bitta odam tushunadigan til bo'lishi mumkin emas.

Bu shaxsiyat masalasiga qanday ta'sir qiladi? Og'riq misoli: Agar men "Menda tish og'rig'i bor" desam, men o'z ichimga qarab sirlı narsani kashf etmayapman. Men jamiyatda o'rgangan til qoidasini qo'llayapman. Bola yig'laganda, kattalar unga "Sening joying og'riyaptimi?", deb so'rashadi va bola o'z hissiyotini "Men" so'zi bilan bog'lashni o'rganadi. Natija: "Men" – bu tug'ma ichki tuyg'u emas, balki o'zlashtirilgan ijtimoiy vositadir. Biz "Men" so'zini ishlatish orqali jamiyatdagi mas'uliyat va huquqlar tizimiga kiramiz. Shaxsiyat – bu ijtimoiy o'yin (social game) ishtirokchisi bo'lish

uchun kiyiladigan "niqob" (persona)dir. Indeksikal funksiya: "Men" ko'rsatkich sifatida analitik falsafada R. Karnap va B. Rassel g'oyalariga tayanib, "Men" olmoshining indeksikal tabiatini tahlil qilish muhimdir. "Bu yerda" so'zi joyni bildiradi, lekin u doim o'zgarib turadi (qayerda turganimga qarab). "Hozir" so'zi vaqtini bildiradi, lekin u har soniyada o'zgaradi. "Men" so'zi ham xuddi shunday: u hech qanday doimiy mazmunga ega emas. U shunchaki so'zlovchining o'z tanasi va nutqiga ishora qilish koordinatasidir.

Yumning "idroklar bog'lami" nazariyasi bu yerda mukammal lingvistik izohini topadi: Idroklar oqimi doimiy o'zgaradi, lekin biz har bir lahzada bu oqimga ishora qilish uchun bitta o'zgarmas belgidan ("Men" so'zidan) foydalanamiz. Bu bizda "o'zgarmas shaxs" bor, degan illyuziyani mustahkamlaydi.

Narrativ o'zlik: Grammatikadan hikoyaga tilning sintaktik tuzilishi bizni nafaqat "Men"ni yaratishga, balki uni "qahramon"ga aylantirishga majbur qiladi. Inson miyasi voqealarni sabab-oqibat zanjiriga tizishga moslashgan (D. Yumning assotsiatsiya qonunlari). Til orqali biz o'z hayotimizni hikoya shaklida ifodalaymiz. Har qanday hikoyaga bosh qahramon kerak. Biz "Men" so'zini shu qahramon o'rniga qo'yamiz. Tahlil shuni ko'rsatadiki, "haqiqiy Men" (ontologik) mavjud emas, lekin "hikoya qilingan Men" (narrativ) mavjud. Bu narrativ til qoidalari asosida quriladi. Shuning uchun, shaxsiyatning inqirozi (masalan, "men o'zimni yo'qotib qo'ydim" deyish) aslida hikoyaning uzilishi yoki til qoidalarining buzilishidir. [3,4].

Tahlillar va natijalar. Substansiyaning yo'qolishi: D. Yumning introspektiv tajribasi. Devid Yum o'z tahlilini oddiy savoldan boshlaydi: "Men o'zimni qanday bilaman?". U introspeksiya (ichki kuzatuv) usulini qo'llaganda, hech qachon "o'zini" alohida obyekt sifatida topa olmasligini aytadi. U har doim ma'lum bir his-tuyg'uga – issiqlik, sovuqlik, og'riq yoki zavvqa duch keladi. "Men eng yaqin tarzda o'zim, deb atagan narsaga kirib borsam, har doim bitta yoki bir nechta idrokka duch kelaman... Agar bu hissiy sifatlar chiqarib tashlansa, dunyoda mavjudlikka ega bo'ladigan hech narsa qolmaydi", deb ta'kidlaydi.

Bu natija shuni anglatadiki, "Men" – bu idroklarning egasi emas, balki idroklarning o'zidir. An'anaviy falsafa xatosi shundaki, u idroklarni (masalan, og'riqni) ushlab turuvchi qandaydir "tashuvchi" (substansiya) bo'lishi kerak, deb hisoblagan. D. Yum esa idroklarning o'zi yetarli ekanligini, ular o'rtasidagi bog'liqlikni esa bizning tasavvurimiz "to'qib chiqarishini" isbotlaydi. Bu yerda biz "Men" tushunchasining birinchi dekonstruksiyaiga guvoh bo'lamiz: ontologik subyekt o'rni fenomenologik jarayon egallaydi.

Bu o'rinda, tilning aldovi: Grammatika qanday qilib metafizikani yaratadi? Nima uchun bizda o'zgarmas "Men" bor, degan ishonch bunchalik kuchli? D. Yum buni "grammatik muammo", deb ataydi. Bizning tilimiz shunday tuzilganki, har bir harakat (fe'l) bajaruvchini (ega) talab qiladi. "Yomg'ir yog'yapti" deganimizda, aslida "yog'ish" jarayoni sodir bo'lmoqda, lekin til bizdan "nima yog'yapti?", deb so'rashga majbur qiladi va biz "yomg'ir", degan sun'iy egasini qo'shamiz. [5].

Xuddi shu kabi, "Men o'ylayapman" deganimizda, aslida faqat "o'ylash jarayoni" mavjud. Lekin grammatika bizdan "Kim o'ylayapti?", deb talab qiladi va biz "Men" degan so'zni qo'shamiz.

Analitik falsafa tahliliga ko'ra, biz til qoidalarini borliq qonunlari bilan adashtiramiz. Biz "Men" so'zini ot (ism) sifatida ishlatganimiz uchun, uning orqasida real obyekt bor, deb o'ylaymiz. Vaholanki, Yum aytganidek, bu shunchaki idroklarni birlashtirish uchun ishlatiladigan lingvistik yorliqdir.

Vitgenshteyn va Til o'yinlari: "Men" – bu foydalanish vositasi: XX-asrda Lyudvig Vitgenshteyn D. Yumning bu g'oyasini eng yuqori cho'qqiga olib chiqdi. Uning "til o'yinlari" (language games) nazariyasiga ko'ra, so'zlarning ma'nosi ularning qanday obyektini ifodalashida emas, balki ularning tilda qanday ishlatilishidadir, deb ta'riflaydi. "Men" so'zi ("I" indexical) xuddi "bu yerda" yoki "hozir" so'zlari kabi ko'rsatkichdir. Agar men "Stol singan" desam, men tashqi dunyodagi faktini tasvirlayman. Agar men "Men og'riqni his qilyapman" desam, men o'zimni kuzatib, keyin xabar berayotganim yo'q. Bu nola qilishning verbal (so'zli) shaklidir.

Vitgenshteyn shuni ko'rsatib beradiki, shaxsiy identifikatsiya – bu xususiy ruhiy jarayon emas, aksincha ijtimoiy kelishuvdir. Biz jamiyatda yashash uchun "til o'yini" qoidalarini qabul qilamiz: har bir inson o'z tanasi va harakatlari uchun mas'ul bo'lishi kerak. Shu sababli biz bolalarga "Men" deyishni o'rgatamiz. Bu metafizik haqiqatni kashf etish emas, balki ijtimoiy institutga a'zo bo'lish jarayonidir.

Xotira va Identifikatsiya illyuziyasi: Bu maqolada ko'rib chiqilgan manbalarda xotiraning roli ham lingvistik nuqtai nazardan qayta baholanadi. D. Yum ta'kidlaganidek, xotira bizning o'tmishdagi va hozirgi idroklarimizni bog'laydi va bizga "identifikatsiya" hissini beradi. Ammo bu bog'liqlik ham ko'pincha xayoliydir. Biz o'tmishimizni eslaganimizda, uni xuddi kinolenta kabi ko'rmaymiz, balki hozirgi tushunchalarimiz asosida qayta hikoya qilamiz (narrative self).

Biz o'zimiz haqimizda hikoya to'qiyamiz va bu hikoyaning bosh qahramoni sifatida "Men"ni yaratamiz. Demak, shaxsiyat – bu tug'ma mavjudlik emas, zotan doimiy ravishda yozilayotgan va tahrir qilinayotgan matndir.

Xulosa. D. Yumdan boshlanib, analitik falsafa orqali L. Vitgenshteyngacha davom etgan intellektual evolyutsiyani tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Burinchidan: Ontologik xulosa: "Men" – bu mustaqil, o'zgarimas substansiya yoki ruh emas. Bu idroklar, his-tuyg'ular va tajribalarning doimiy o'zgaruvchan oqimidir.

Ikkinchidan: Lingvistik xulosa: Bizning o'zligimizni "yagona va barqaror", deb his qilishimiz tilning grammatik tuzilishi bilan bog'liq illyuziyadir. "Men" so'zi obyektini emas, balki funksiyani (grammatik egasini) ifodalaydi.

Uchinchidan: Metodologik xulosa: Shaxsni o'rganishda introspeksiya (ichga qarash) cheklangan natija beradi. Buning o'rniga insonning tildan qanday foydalanishini va ijtimoiy munosabatlarini tahlil qilish samaraliroqdir.

To'rtinchidan: Amaliy ahamiyat: Shaxsiyatni "qotib qolgan" narsa emas, balki til va odatlar orqali shakllantiriladigan jarayon, deb tushunish, pedagogika va psixologiyada insonni o'zgartirish va rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shunday qilib, "Men" fenomeni – bu falsafaning eng buyuk jumhoqlaridan biri bo'lib, u hal qilinishi kerak bo'lgan muammo emas, balki ishtirok etilishi kerak bo'lgan "til o'yini"dir.

ADABIYOTLAR

1. Hume, D. A Treatise of Human Nature. L.A. Selby-Bigge (ed.), Oxford: Clarendon Press, 1978.
2. Wittgenstein, L. Philosophical Investigations. G.E.M. Anscombe (trans.), Oxford: Basil Blackwell, 1953.
3. Kemp-Smith, N. The Philosophy of David Hume. London: Macmillan, 1941.
4. Parfit, D. Reasons and Persons. Oxford: Clarendon Press, 1984.
5. Ayer, A.J. Language, Truth and Logic. London: Gollancz, 1936.